Elk woord ging ademhalen

HET LEVEN VAN DE DICHTER MARTINUS NIJHOFF

BART SLIJPER

2023 Prometheus Amsterdam

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij bijdragen van het Jaap Harten Fonds, het Nederlands Letterenfonds en het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde R.O. van Gennep Fonds.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Bart Slijper
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld Faan Nijhoff
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk/opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3597 3

Inhoud

De eenvoud van de ernst	9
Het gymnasium	25
Hogere persoonlijkheid	51
Student en dichter	63
Een afgedwongen vorm	77
Onder soldaten, kunstenaars en filosofen	97
Parijs	109
Een korte zalige eeuwigheid	127
Vormen	147
Voorbij oneindig missen	159
In het midden van het leven	175
Afslijtend individualisme	185
'Awater'	201
Vorm of vent en *Nieuwe gedichten*	215
Van stip tot stip voortgaand	229
De kapitein	241
De ster	255
De Blauwe Schuit	271
Wit licht	289

Naar de bevrijding 305
Cultuurpoliticus 319
Hart en liefde 331
‘door de hemel waait de wind’ 343

Nawoord 349
Noten 353
Werk van Nijhoff 395
Literatuur 397
Archieven 408
Illustratieverantwoording 410
Woord van dank 413
Persoonsnamenregister 415

Ik geloof, evenals Oscar Wilde, dat de belangrijkste kunstenaars de natuur niet nabootsen maar die vóór zijn, zodat het juist lijkt of de natuur hen imiteert.

André Gide[1]

Elk woord, terwijl hij schreef, ging ademhalen
En riep een ander antwoord in zijn oor

Martinus Nijhoff[2]

De eenvoud van de ernst

Wie er oog voor had kon op 21 april 1894 in de *Haagsche Courant* de nogal incomplete aankondiging vinden van de geboorte van Martinus Nijhoff: '20 April. BEVALLEN: J.A. Nijhoff, geb. Seijn, z.'[1] Deze zoon van Johanna Alida Seijn en de bekende uitgever Wouter Nijhoff zou, vreemd genoeg, de nauwkeurigheid van deze mededeling later in twijfel trekken. Toen Martinus tijdens de eerste weken van zijn studie een korte autobiografie moest schrijven, beweerde hij namelijk dat hij vlak na middernacht, op 21 april, geboren was, terwijl zijn moeder om onduidelijke redenen 20 april als geboortedatum had laten doorgeven. Volgens hem was het een bijzondere nacht om ter wereld te komen: de maan was ongewoon helder en 'de planeet Venus beefde als een fakkel'.[2] Dat mag ook wel bij een dergelijke gebeurtenis, alleen klopt het verhaal niet. Want al op 20 april ging Wouter Nijhoff (met zijn vader en schoonvader als getuigen) naar het stadhuis om aangifte te doen van de geboorte van zijn eerste kind in de voorgaande nacht, 'des morgens ten een ure'.[3]

Maar hoe dan ook, hij was er.

Alida Nijhoff had haar zoon liever geen Martinus willen noemen. De trieste reden hiervan was dat kort tevoren een neefje met die naam, pas tien jaar oud, was gestorven. Misschien kwam het door het verdriet over dit jongetje van wie zij veel had gehouden, misschien was het vooral angst, maar Alida noemde Martinus nooit bij zijn naam. Jonnepon of Ponnetje noemde ze hem, zodat hij binnen de familie uiteindelijk Pon ging heten, waar hijzelf later Pom van maakte.[4]

Martinus had als kind een zorgwekkend zwakke gezondheid, waardoor zijn hele jeugd getekend werd. Zoals hij in zijn autobiografische

Martinus met zijn moeder in de nazomer van 1894.

schets schreef: 'Ik was zeer achterlijk wat lichaamsgroei en -ontwikkeling betreft: na één jaar kon ik bijna nog niet staan en eerst in het midden van mijn derde leerde ik een weinig praten.' In een televisiedocumentaire uit 1983 toont Nijhoffs jongste zus Hester twee foto's van Pon als peuter. Hun moeder had hem zijn mooiste kleren aangetrokken, 'om een heel mooie foto van hem te hebben, want ze dacht beslist niet dat hij bleef leven'.[5] Rond zijn vierde was hij nog dermate broos dat hij op doktersadvies veel in de buitenlucht moest verblijven, waarop zijn

moeder zo geregeld mogelijk in de middaguren met hem in de Scheveningse Bosjes ging wandelen. Gelukkigerwijs kende zij de dichteres Hélène Swarth, die in de Kerkhoflaan tegen de Scheveningse Bosjes aan woonde en ervoor zorgde dat haar toekomstige collega een glas melk kreeg, zonder dat hij hiervoor helemaal terug moest lopen naar hun huis in het centrum van Den Haag.[6]

De eerste jaren van hun huwelijk woonden Wouter en Alida Nijhoff in de Barentszstraat 27 – het geboortehuis van de dichter – en daarna in de De Riemerstraat 7. Toen Martinus drieënhalf jaar oud was verhuisden ze van de binnenstad naar de Wagenaarweg, die te midden van de natuur tussen Den Haag en Scheveningen lag.[7] De voordelen voor de gezondheid van de kleuter waren misschien wel de belangrijkste reden om in een villa niet al te ver van het strand te gaan wonen.

In het gedicht 'Moeder', uit zijn eerste bundel *De wandelaar*, schrijft Nijhoff:

> We liepen samen dikwijls langs de stranden
> Als 't avond werd. Dan zong ze naast de zee –
> Ik, kleine jongen, die haar stem zo kende,
> Ik hield haar hand en zong de liedjes mee.[8]

De nieuwgebouwde villa aan de Wagenaarweg 9, een dromerig huis met een withouten serre, bood met zijn twaalf ruime vertrekken volop ruimte voor Wouters bibliotheek en voor de speelkamers van de kinderen.[9] Zoals hij zich later herinnerde, speelde Martinus als klein kind veel in hun tuin en in de duinen, die toen nog aan alle kanten het huis omringden. Toch werd hij niet bepaald een buitenkind: 'steeds ben ik bang gebleven voor insecten, kikkers, torren enz., en nooit heb ik kunnen vissen of kapellen-vangen'. Vanwege zijn fysieke kwetsbaarheid en de grote afstand tot de dichtstbijzijnde lagere school kwam er, vanaf zijn zevende, een onderwijzeres aan huis die hem en zijn één jaar jongere broertje Willem (Pim) privéles gaf. De juffrouw was er alleen in de ochtenduren; 's middags moesten de jongens voor zichzelf werken, waar meestal weinig van terechtkwam.[10] Door de vermoedelijk toch wel al te grote zorgzaamheid van zijn ouders groeide hij op als een eenzelvig kind dat, op afstand van het stadsgewoel en zonder veel vriendjes, als onder een stolp leefde.

Pas na de zomer van 1904, dus toen hij tien was, ging hij voor het eerst naar school: naar de lagereschoolafdeling van de Jongensschool voor

mulo, waar hij in de vijfde klas werd geplaatst. 'Wat begrip en het leren betreft kon ik daar wel mee, maar met geen van mijn klasgenoten heb ik ooit vriendschap, zelfs niet vriendschappelijkheid gesloten: ik hield me zeer apart.' Zijn omgeving dacht dat dit laatste aan zijn onwennigheid te wijten was, maar volgens zijn eigen analyse uit 1912 had hij als kind het gevoel dat het gewoon bij zijn karakter hoorde om het liefst in zijn eentje te spelen. De rapporten van dit eerste schooljaar zijn bewaard gebleven: hoge cijfers voor lezen, Nederlands, rekenen en vaderlandse geschiedenis, en ook vlijt en gedrag zijn keurig in orde. Zijn Frans is wat minder, maar de enige echte dissonant is gymnastiek, waarop hij de eerste drie keer een 4 en op het eindrapport dan toch nog een 5 krijgt. Hij ging dus ruimschoots over, maar belangrijker nieuws is dat hij – na een lastig begin – vanaf november tot aan de zomervakantie geen enkele dag wegens ziekte hoefde te verzuimen.[11]

Toen hij in de zesde klas kwam werd de afstand tot de andere kinde-

Martinus, rond 1903.

ren alleen maar groter: ‘Nooit heb ik toen meegedaan aan voetballen, tennissen of andere uitingen van sport-neiging; alweer deels door lichamelijke zwakte, deels door in-zichzelf-gekeerdheid.’ Ook wanneer hij samen met zijn broertje naar school wandelde was hij stil en bedachtzaam, floot zelfs nooit een liedje. Zijn ouders maakten zich over dit gedrag niet al te veel zorgen: ze waren allang blij dat hij sterk genoeg was om naar school te gaan.[12]

En dan gebeurt er iets vreemds: in januari 1906 gaan Martinus en Willem om een onopgehelderde reden uit huis, helemaal naar Warnsveld nog wel, waar ze bij meester Priems en zijn vrouw in de kost komen.[13] Op diens openbare lagere school maakte Martinus de zesde klas af (zijn broertje kwam een klas lager), waarna hij op het gymnasium in Zutphen werd toegelaten. In zijn autobiografische schets zegt hij er zes jaar later het volgende over:

> Toen kwam er plotseling een volkomen verandering. Wegens familieomstandigheden, die ik hier niet nader kan uiteenzetten, werd ik

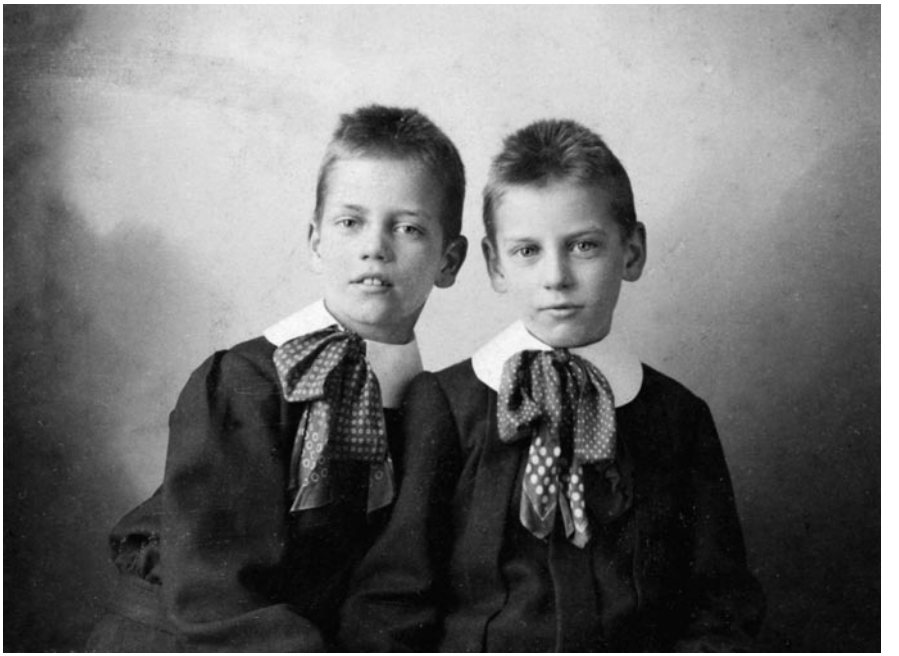
Martinus met zijn broertje Willem en zijn zusjes Emma en Hester, 1905.

> buiten de deur gedaan. En ik kwam – hoe raar toch een dubbeltje rollen kan! – in de kost bij de hoofdonderwijzer van de gemeentelijke school van Warnsveld, een dorp dat ongeveer een kwartier gaans van Zutphen verwijderd is. Die verandering was even vreemd en overweldigend als van iemand die uit een plechtige avondstond plotseling een hel en bont-verlicht café binnenloopt. Omdat Zutphen een zo klein provinciestadje was, hingen de jongens veel meer van elkaar af en waren veel meer op elkaar aangewezen om zich bezig te houden. Binnen een maand voetbalde ik en ging met verscheidene klasgenoten erg vriendschappelijk om.[14]

Het zal vast waar zijn dat Martinus door de verhuizing naar een dorp in de provincie – gelukkig samen met zijn broertje – allerlei onbezorgd plezier kon ontdekken, maar hij moet het er vaak moeilijk mee hebben gehad. Hij was pas elf, zijn broertje tien, en altijd dicht bij huis gebleven. Het was ook niet maar voor een paar maanden: ze zullen ruim tweeënhalf jaar, tot september 1908, in Warnsveld blijven.[15] Waarom was dit nodig? Hoe kon het gebeuren dat hun moeder, die haar oudste zoon nauwelijks naar school durfde te laten gaan, haar kinderen nu losliet?

Warnsveld rond 1900. Aan het einde van de straat is het huis van meester Priems (dat in aanbouw is) nog net zichtbaar.

Martinus en zijn broertje in Warnsveld, waarschijnlijk in 1906.

Toen Wouter Nijhoff en Alida Seijn op 21 september 1892 trouwden, moet het hun al duidelijk zijn geweest dat ze een partner hadden gekozen die hun tegenpool was. Zo ambitieus en maatschappelijk als Wouter was, zo sensibel en religieus was zijn mooie jonge vrouw.

Wouter Nijhoff, vijfentwintig jaar oud, kwam uit een familie die al sinds de eerste helft van de achttiende eeuw in het boekenvak zat, aanvankelijk in Arnhem en na de verhuizing van zijn vader Martinus (1826-1894) ook in Den Haag.[16] Martinus Nijhoff, de grootvader dus van de dichter, was als uitgever en handelaar in oude en nieuwe boeken een vooraanstaand man in het intellectuele leven van Den Haag. Hij was uitgever van wetenschappelijke periodieken en standaardwerken op een scala van vakgebieden, maar bijvoorbeeld ook van het toonaangevende weekblad *De Nederlandsche Spectator*. Daarnaast hoorde hij, in 1869, bij de oprichters van het liberale dagblad *Het Vaderland*. Met de vele binnen- en buitenlandse schrijvers, redacteuren, uitgevers en bibliothecarissen die hij ontving, was de atmosfeer in zijn huis ronduit animerend.

Het was van meet af aan de bedoeling dat Wouter zijn vader zou opvolgen. Al in zijn gymnasiumtijd werkte hij in de vakanties op de

zolder van het bedrijf aan de samenstelling van boekencatalogi. Na zijn eindexamen deed hij drie jaar lang werkervaring op bij antiquariaten en uitgevers in Frankfurt, Parijs en Londen, waaraan hij zijn grondige talenkennis en internationale visie dankte. Toen hij in 1891 in Den Haag terugkeerde werd hij opgenomen in het familiebedrijf, dat in die tijd acht medewerkers had. In ruim vijfenvijftig jaar tijd bouwde hij een wereldwijd vertakte boekenfirma op, waarvan het aantal werknemers uiteindelijk vertienvoudigde.

Maar Wouter was zeker niet alleen de zakenman die, zoals zijn zoon het uitdrukte, de zeilboot verving door een stoomschip. In januari 1953, wrang genoeg in de maand van zijn eigen dood, hield Martinus Nijhoff een toespraak getiteld 'Het huis Nijhoff', om te herdenken dat zijn grootvader precies honderd jaar eerder een kleine boekwinkel aan de Veerstraat in Den Haag had geopend. Het boekenvak, zo zei Nijhoff toen, 'is een wonder. Het is even onuitputtelijk en rijk als de menselijke geest zelf.' Als één ding uit zijn rede duidelijk wordt, is het wel hoezeer deze uitgeverij een knooppunt was van wetenschappelijke, literaire en politieke contacten. Dat was nog belangrijker dan zakelijk succes. 'Het is altijd de trots van een Nijhoff geweest, om te kunnen zeggen, zoals mijn vader placht te doen: "ik heb geen geld, ik heb boeken".'[17]

Wanneer hij maar even kon maakte Wouter tijd vrij om onderzoek te doen voor zijn eigen publicaties op het gebied van de boekwetenschap, zoals bijvoorbeeld de *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. Voor deze omvangrijke uitgave werkte hij samen met Maria E. Kronenberg, die zich hem bij zijn dood in 1947 herinnerde als 'een volmaakt onafhankelijk man, zonder kunsten, kuren of ethische ballast, degelijk, maar nooit zwaar, ruimdenkend, liberaal in de beste zin van het woord'.[18]

Johanna Alida Seijn woonde tot haar vijftiende in haar geboorteplaats Roermond, waar haar vader, Guillaume Paul Seijn, leraar geschiedenis en aardrijkskunde was aan de hbs.[19] Toen zij met Wouter Nijhoff trouwde was ze tweeëntwintig jaar oud. 'Wat God samengevoegd heeft…' schreef ze boven hun trouwfoto.[20]

Uit alle getuigenissen over haar blijkt dat Alida op spiritueel gebied een eigen koers wilde varen, zo nodig los van de conventies van haar milieu. Haar kinderen werden in de eerste plaats gevormd door de eenvoud van haar zuivere geloof. Na Martinus en Willem werden in 1896 en 1898 Emma (Pien) en Hester (Hes) geboren. Hoewel de bezorgdheid over

het welzijn van de kinderen altijd meespeelde – waar in die tijd ook nog veel meer reden voor was dan tegenwoordig – woonde er een gelukkig en in alle opzichten rijk gezin daar bij de duinen van Scheveningen.

Maar in de zomer van 1902 sloeg het ongeluk toe toen een derde meisje, Beatrix, zes weken na haar geboorte stierf.[21] Zoals Hester zich later herinnerde, klampte Alida zich daarna uit alle macht aan het geloof vast. Aan tafel sprak ze gebeden uit en al in de vroege ochtend werd er in de Bijbel gelezen, waarbij de kinderen een vers uit hun hoofd moesten leren. De muren van hun huis hing ze vol met Bijbelteksten. Wouter steunde zijn vrouw, al kostte het hem moeite en kon hij haar geloof niet delen.[22]

Alida was een te daadkrachtige vrouw om er vrede mee te hebben dat ze haar geloof alleen binnen het gezin kon uitdragen en trad daarom, tot schrik van familie en vrienden, toe tot het Leger des Heils. 'Absurd. Ze heeft een heleboel losgelaten en ze vond ook altijd dat ze met iemand over het geloof moest praten,' zou haar jongste dochter er naderhand van zeggen. Toen Alida werd ingezegend was Wouter afwezig. Maar de scepsis van haar man en de rest van haar omgeving weerhield Alida er niet van om haar kinderen mee te nemen naar de samenkomsten van het Leger.[23]

Het Leger des Heils, in 1865 door William Booth in Londen opgericht, was (en is) een evangelisch kerkgenootschap dat de verkondiging van het geloof combineert met maatschappelijke hulpverlening. Pas in 1887 kreeg de organisatie in Nederland voet aan de grond, al was de weerstand aanvankelijk groot. Anders dan de keurige lieden die de Nederlandse kerken bevolkten, waren de soldaten van het Leger des Heils niet bang om zich over alcoholisten, daklozen en hoeren te ontfermen. Nadat het Leger in de zeldzaam koude winter van 1890-1891 zijn kerkzaal in Amsterdam voor de hongerende armen had geopend, begon de publieke opinie te kenteren.

Alida's betrokkenheid bij de activiteiten van het Leger des Heils was groot. Zo was ze medeverantwoordelijk voor de oprichting van het Scheveningse korps en voor de aankoop, in 1907, van een eigen gebouw voor de bijeenkomsten. Ook schreef ze op de evangeliën geïnspireerde toneelstukken, die bedoeld waren om opgevoerd te worden tijdens de meetings van het Leger, en ze publiceerde bovendien geregeld diepgelovige liederen in de *Strijdkreet*. Haar taalgebruik was, zoals Nijhoff hier later over schreef, zeldzaam ongekunsteld en oprecht.[24]

Commandant Alida Nijhoff (middenin) en de andere leden van het korps Scheveningen.

Maar doordat deze bijdragen aan de *Strijdkreet* anoniem verschenen, is niet meer na te gaan hoe haar liederen precies klonken. Wél wordt uit de oude jaargangen van het blad duidelijk hoe veelomvattend de toewijding was die van de heilsoldaten werd gevergd.[25] Het moeten deze 'familieomstandigheden' zijn geweest waar Martinus in zijn biografische schets niet over wilde uitweiden. Mede doordat Wouter vaak langere tijd voor zijn werk in het buitenland moest zijn, lukte het Alida op den duur niet om de balans te vinden tussen het veeleisende Leger des Heils-werk en haar eigen gezin. Het leidde tot de pijnlijke conclusie dat haar beide zonen beter af waren wanneer ze een tijd lang buitenshuis woonden.

Ondanks haar bedenkingen overheerst in Hesters parelheldere, beeldende herinneringen de lichtheid van haar jeugd. Al te veel regels waren er niet, want hun moeder was dan wel devoot, maar tegelijk 'heel vrij en modern'. Zolang haar kinderen maar eerbied voor God toonden, vond ze 'ontzettend veel dingen goed. (…) Ze gunde ons echt de vrijheid.' Voor het slapen knielden Pon, Pim, Pien en Hes in een kring om hun moeder heen, terwijl zij haar stem tot God richtte en ook de kinderen een zelfgekozen gebedje mochten opzeggen. Daarna zegende Alida hen. Was zo'n ritueel dan niet beklemmend? Hester: 'Als klein kind blijft je dat als een diepe vrede bij.'[26]

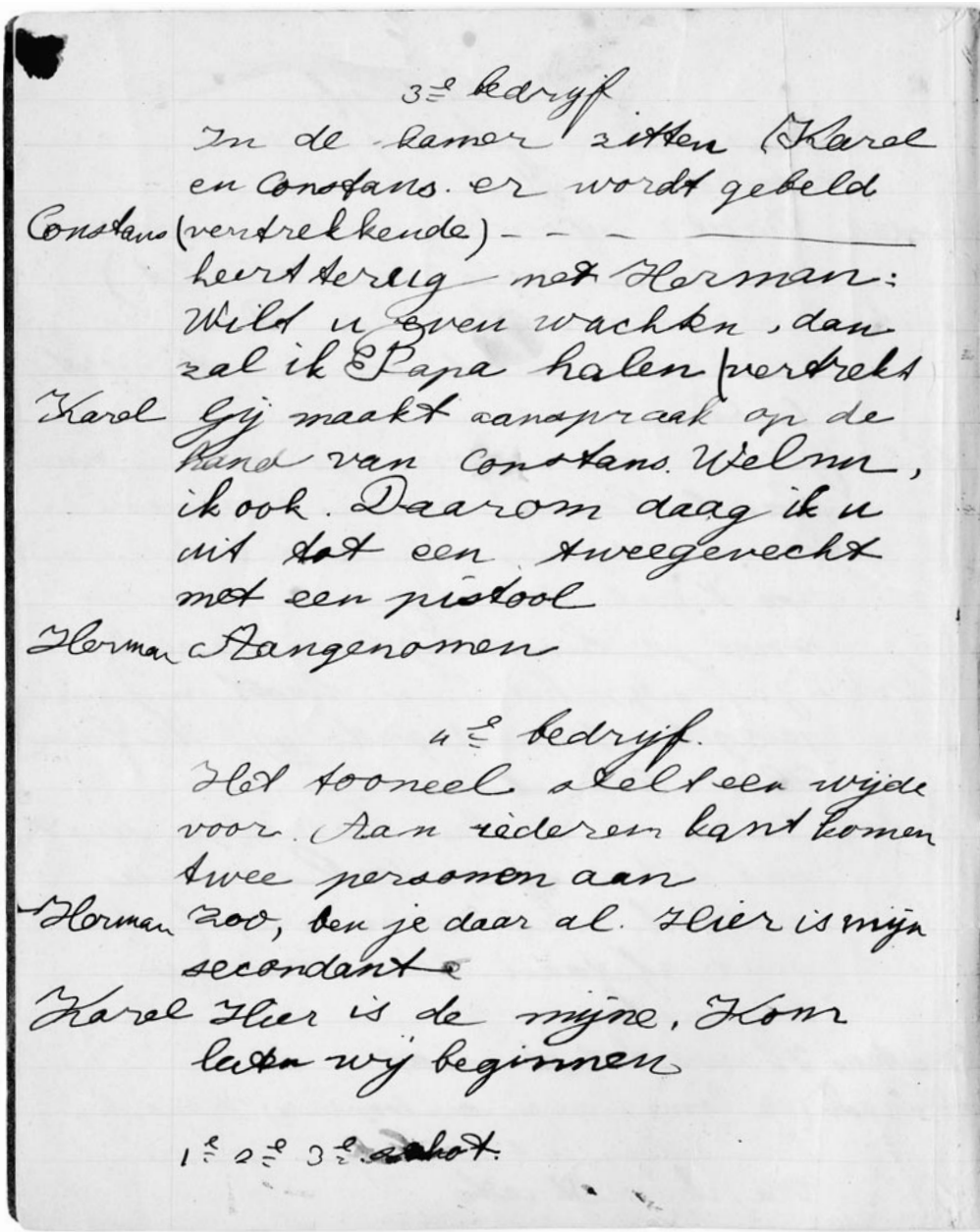
Het is niet duidelijk of Martinus de religiositeit van zijn moeder bij

vlagen overdreven vond, of zich er tegenover anderen zelfs voor schaamde, maar wel weten we dat haar geloof zijn leven lang heeft doorgewerkt en in zijn poëzie een plaats vond. Dit is het begin van het gedicht 'Kerstboom' uit de bundel *Vormen*:

> De kaarsen branden tussen mandarijnen,
> Sneeuwsterren, speelgoed en gekleurde noten.
> De kind'ren zingen, en de dauw der grote
> Ogen beweegt en blinkt in 't trillend schijnen.
>
> Hoor hoe ze zingen: 'Nu zijt wellekome' –
> 'k Voel moeders hand weer die de mijne houdt,
> En huiver bij den geur van 't schroeiend hout
> Als toen ik zong: 'Gij zijt van ver gekomen –'[27]

In het gezin van Wouter en Alida heerste, zoals Nijhoffs vriendin Victorine Hefting het uitdrukte, de eenvoud van de ernst.[28] De eruditie van de een was misschien wel even belangrijk als het geloof van de ander, maar in tegenstelling tot de moeder is er voor de vader geen plaats in Nijhoffs poëzie. Volgens zijn zoon Faan was de dichter een moederskind. 'Zijn moeder is waarschijnlijk de enige geweest die hem écht, volledig gefascineerd heeft.'[29] In hoeverre dat waar is staat nog te bezien. Maar nu al wil ik naast Faans mening een analyse van Martinus Nijhoff zelf zetten, waarin hij de overheersende betekenis van zijn moeder nuanceert. In een brief uit november 1936 schrijft hij aan zijn vader: 'De grote last van mijn leven is geweest (…) dat mijn beide ouders, hoe uiteenlopend ook, beiden op hun gebied zo voltooid waren. Daardoor is mij de keuze van een levenshouding uiterst moeilijk gemaakt. [U zeg ik] dat gij in mijn hart een gelijkwaardige plaats als mijn moeder inneemt.'[30]

Na een lente lang buitenspelen met de jongens uit Warnsveld, verlost van zijn imago van ziekelijk jochie, is Martinus met zijn broertje gedurende de zomervakantie van 1906 weer thuis. Terug in de gewijde sfeer van boeken en zangdiensten. Volgend schooljaar gaat hij naar het gymnasium in Zutphen en nu is het de tijd om zich ook op het terrein van zijn ouders te manifesteren. Daarom scheurt hij de bladzijden met sommen uit zijn halflege zesdeklas-'Rekenschrift A', om aan het schrijven van een toneelstuk te beginnen.[31]

3e bedrijf

In de kamer zitten Karel en Constans. er wordt gebeld

Constans (verstrekkende) - - - ——————

heer Hertog met Herman:
Wild u even wachten, dan zal ik Papa halen (verdrekt

Karel Gij maakt aanspraak op de hand van Constans. Welnu, ik ook. Daarom daag ik u uit tot een tweegevecht met een pistool

Herman Aangenomen

4e bedrijf.

Het tooneel stelt een wijde voor. Aan iederen kant komen twee personen aan

Herman Zoo, ben je daar al. Hier is mijn secondant

Karel Hier is de mijne, Kom laten wij beginnen

1e 2e 3e schot.

De climax van Martinus' eerste toneelstuk.

4e bedrijf.

Constans naar H. toekomende.
Ik geloof, dat hij dood is
laat ik eens luisteren of zijn
hart nog gaat. Hij leeft
gelukkig nog ik ga gauw de
Heks levenswater verzoeken (af)
Karel zijn arm verbonden hebbende
Ik loop weg, hoor (K af)

De heks en Constans. De eerste
heeft een kruikje bij zich
Constans Hier ligt hij, hij is zwaargewond
Heks Ik zal hem wat levenswater
geven (zij doet het Pen de
gewonde springt op.
Herman Ik voel mij weer heelemaal
beter. Dank u wel
Heks Niks te danken.

Karel (in wanhoop) Ik vermoord mij zelf

achter het scherm hoort men
constans zeggen: Ik heb gehoord
dat Karel zelfmoord wil plegen
wij moeten hem wat aanbeuren

De personen die een rol spelen in dit stuk van, meteen maar, vijf bedrijven zijn mijnheer van der Hummus, zijn dochter Constans, de jonge heren Herman en Karel en… de Heks. Het mogen dan wel vijf bedrijven zijn, toch is de twaalfjarige toneelschrijver al na vijf bladzijden aan het einde van zijn stuk gekomen. Maar de verwikkelingen ontrollen zich dan ook in razend tempo.

Het eerste bedrijf is relatief rustig opgezet: Van der Hummus zit in zijn kamer te schrijven, wanneer Herman door Constans wordt binnengelaten en zich een beleefd gesprekje ontspint. Maar al snel komt de aap uit mouw:

> Herman (Opstaande): Ik moet vertrekken, maar ik wilde u nog wat vragen. Jaren lang hebben wij elkander gekend. Als kinderen hebben wij met elkander gespeeld en toen wij groot waren gingen wij altijd vriendschappelijk met elkaar om. Daarom verzoek ik de hand van Constans.
> Vader: Daar moet ik nog eens een nachtje over slapen. Goeden dag Herman.
> H en C: Tot wederziens.

Constans en haar vader zitten nog niet of de bel gaat opnieuw. Het is Karel. 'Wat zou die te vertellen hebben,' vraagt Constans zich af. 'Vader: Zeker weer om je hand, nu laat hem maar binnenkomen.' En inderdaad. Dus moet vader hem meedelen dat Herman zonet met hetzelfde doel is langsgekomen, 'en nu weet ik niet wien ik haar moet afstaan. Wie wil jij Constans?' Zij weet het ook zo gauw niet en dat maakt Karel wanhopig: 'Kon ik hem maar uit de weg ruimen. Ha, ik weet iets.'

Nu wil het ongeluk dat Herman een paar regels verderop alweer aanbelt, zodat Karel zijn snode plan meteen kan ontvouwen:

> Karel: Gij maakt aanspraak op de hand van Constans. Welnu, ik ook. Daarom daag ik u uit tot een tweegevecht met een pistool.
> Herman: Aangenomen.

> 4e bedrijf
> Het toneel stelt een wijde voor. Aan iedere kant komen twee personen aan.

Herman: Zo, ben je daar al. Hier is mijn secondant.
Karel: Hier is de mijne. Kom laten wij beginnen.

1e 2e 3e schot.

Het blijkt dat Herman zwaargewond is geraakt, maar gelukkig kent Constans een heks, die ze snel gaat zoeken:

Heks: Ik zal hem wat levenswater geven. (zij doed het en de gewonde springt op.)
Herman: Ik voel mij weer helemaal beter. Dank u wel.
Heks: Niks te danken.

Alsof de toeschouwers nog niet genoeg voor hun kiezen hebben gekregen, wil Karel nu zichzelf van het leven beroven. 'Wij moeten hem wat opbeuren,' zegt Constans tegen Herman, en daarmee eindigt het stuk. Misschien is het wel opgevoerd in de huiskamer – dan zou Pon met Pim hebben moeten duelleren, terwijl hun zusje Pien de rol van Constans kon spelen en Hes, als kleinste, met de kruik levenswater in de weer mocht.

Dit toneelstukje is veruit de oudste tekst van hem die bewaard gebleven is: de eerste gedichten die we kennen zijn pas jaren later, rond zijn zestiende verjaardag, geschreven. Bijna alles wat een jongen van twaalf jaar vol overgave doet is belangrijk voor zijn ontwikkeling en in dit geval geldt dat meer dan ooit. Want al is Nijhoff vooral bekend geworden als dichter en vertaler, zijn ambitie om toneelschrijver te worden was zeker even groot.

Het gymnasium

Met de overgang van de dorpsschool van meester Priems naar het gymnasium in Zutphen kwam Martinus in een heel ander soort klas terecht. Het Stedelijk Gymnasium, gelegen tegenover de Walburgiskerk aan het 's-Gravenhof, was een kleine school met leerlingen die afkomstig waren uit een bevoorrecht milieu. Sommigen waren van adel, anderen werden later bekend als hoogleraar – zulke kinderen. In de eerste klas zaten niet meer dan twaalf leerlingen: zeven meisjes en vijf jongens.[1]

Het gymnasium van Zutphen, op de hoek rechts naast de kerk.

De kinderen hadden in juli 1906 toelatingsexamen moeten doen in de vakken wiskunde, Nederlands, Frans, geschiedenis en aardrijkskunde en dit ging Martinus zo goed af dat hij een vrijstelling voor de mondelinge examens kreeg, zoals hij zich zes jaar later vol trots herinnerde.[2] Kennelijk had de wiskundeleraar dat jaar na afloop van het examen de opgaven op school laten slingeren, waarna de verdwaalde velletjes papier maar in het archief van het gymnasium zijn opgeborgen. Behalve een irritant lange opdracht met breuken (namelijk: $(5^{75}/_{90} \times 1^{2}/_{3} + 8^{3}/_{4} - 10 \times 1^{1}/_{6}) \times 1^{5}/_{9} : 4{,}375$) kregen de aspiranten een viertal op de praktijk gerichte opgaven. Bijvoorbeeld: 'Op enige koopwaren wordt 5 pct. gewonnen. Neemt men 5 pct. van de verkoop dan verkrijgt men 1,875 gld. meer dan de winst. Hoeveel bedroeg de inkoop?'[3] Het moet voor een twaalfjarige nog razend ingewikkeld zijn geweest om de inkoopsprijs uit te rekenen, als is gegeven dat het verschil tussen 5 procent van de inkoop- en 5 procent van de verkoopprijs 1,875 gulden bedraagt. Maar het is in elk geval een nuttige vaardigheid, wanneer je bent voorbestemd je vader op te volgen als eigenaar van een uitgeversbedrijf.

Volgens de herinneringen die Nijhoff zes jaar later optekende boeiden hem vooral de lessen van de conrector en docent oude talen J. Hooykaas, de enige leraar die hij het vermelden waard vond. In een essay dat Hooykaas in 1918 schreef over de vernieuwing van het gymnasiumonderwijs komt hij naar voren als een inspirerende man die de levende geest boven de letter stelt. Volgens hem gaat het op het gymnasium niet om kennis, maar om vorming. Daarom stelde hij bijvoorbeeld voor om in de laatste klas een minder vol programma aan te bieden, zodat de leerlingen de ruimte kregen voor een diepgaande ontwikkeling in de vakken van hun keuze. Dan hebben de bètaleerlingen 's middags alle tijd om in het schoollaboratorium te werken en blijft voor de alfa's de bestudering van de klassieke auteurs niet beperkt tot een worsteling met een moeilijke taal. Waar hij op hoopte was dat de leerlingen uiteindelijk in staat waren de klassieken bewonderend te lezen en wel zo dat én de vorm én de inhoud tot hun recht kwamen, als een groot bezit voor later.[4]

In elk geval brachten Hooykaas' uitvoerige verhalen over de geschiedenis van Egypte en Griekenland bij Martinus een kleurige verbeelding op gang: 'Alle mogelijke ingewikkelde intriges en romans knoopte ik vast aan de personen van mannen als Ramses, Nebo, Alcibiades. Wat ik van Socrates hoorde vond ik niet sympathiek, maar Pythagoras trok mij bijzonder aan.'[5] Alleen al de onsamenhangende opsomming

van deze grootheden laat zien dat het Martinus inderdaad eerder ging om de romantiek van een groots verleden dan om de precieze historische kennis. (En tussen Nijhoff en Socrates kwam het later nog helemaal goed.[6])

Van de lessen van Hooykaas komt Nijhoff in zijn autobiografische schets zonder overgang op de zwerftochten die hij in de omgeving van Warnsveld en Zutphen maakte. 'In deze periode hield ik er ook veel van om bij het ondergaan der zon wat te gaan wandelen of fietsen, waardoor ik buitengewoon sentimenteel werd gestemd, wat weer aanleiding gaf tot het maken van hopeloos-gevoeligerige schetsjes.' En ja, hij was op het gymnasium van Zutphen voor het eerst verliefd geworden, al zullen we wel nooit weten op wie. Maar bij die gevoelerige schetsjes waren dan toch vast ook gedichten voor haar, wat spoort met een veel latere herinnering van Nijhoff: tijdens een lezing uit 1946 vertelde hij, volgens een krantenverslag, dat hij al vanaf zijn twaalfde liefdespoëzie had geschreven.[7]

Al of niet geïnspireerd door de geschiedenisverhalen van Hooykaas werkte Martinus aan het einde van het eerste schooljaar aan 'een vrij uitvoerige levensbeschrijving; ik vond niets heerlijker dan mij daarin te verdiepen'. Deze biografie is – net als zijn eerste gedichten – verloren geraakt, maar al met al weten we dus dat hij zich reeds op heel jonge leeftijd oefende in toneel, poëzie en proza.

Dit enthousiasme voor oude geschiedenis en literatuur sloot helemaal niet uit dat Martinus volop met zijn klasgenoten in de buitenlucht speelde. In Zutphen voetbalde hij 'woedend', zoals hij het zelf noemde, met als resultaat dat hij in de tweede klas werd opgenomen in het schoolelftal van de eerste drie klassen.

Misschien kwam het door het fanatieke voetballen, maar op het kerstrapport van de eerste klas hadden alle vijf jongens veel slechtere cijfers dan de meisjes. Er werd destijds een schaal gehanteerd waarop het cijfer 1 uitmuntend was en een 5 voor een zware onvoldoende stond. Zo kon je op de zeven beoordeelde vakken (Latijn, Nederlands, Frans, geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde en biologie) samen dus een score halen van 7 tot, in het ergste geval, 35 punten. De zeven dames in de klas ontliepen elkaar nauwelijks in hun goede prestaties: de beste haalde 13½, terwijl ook de minste van hen nog een totaal van 15½ had, wat erop neerkomt dat ze eendrachtig een prachtig gemiddelde van ongeveer 2 scoorden. In schril contrast hiermee kwamen de jongens op tota-

len die van 19 tot en met 30 liepen. In dit gezelschap van mannen die vooral 3-en en 4-en haalden behoorde Martinus, ondanks een erg matig totaal van 20½, tenminste nog niet bij de allerslechtsten. De enige vakken waarop hij een 2, dus een 'goed', scoorde waren geschiedenis en biologie. Voor de drie talen kwam hij gemiddeld uit op een 3½, waarmee hij tussen matig en onvoldoende in zat. Maar in de loop van het jaar werkte hij zich op tot 18 punten, met voldoendes op alle onderdelen. Geschiedenis was op het eindrapport zijn beste vak: voor vaderlandse geschiedenis haalde hij een 2 en voor algemene geschiedenis zelfs een 1½. Drie van de vier andere jongens in zijn klas liepen wel averij op. Wybo (zijn achternaam is niet goed leesbaar) werd met zijn 30 punten al meteen na de kerstvakantie van school gehaald, Willem Brandsma bleef zitten en Adriaan van Westerholt ging pas na twee herexamens over. Behalve hijzelf kon van de jongens alleen Adolph van Rechteren Limpurg zonder probleem naar de tweede klas.[8]

Vanaf de tweede klas kon Martinus weer als vanouds samen met zijn broertje naar school lopen, want ook Willem was tot het gymnasium toegelaten. Of misschien mochten ze als het regende met de stoomtram, die een paar jaar eerder de paardentram had vervangen.[9] Alles wijst erop dat hij 's ochtends vol goede moed naar Zutphen vertrok, maar aan het einde van de dag met tegenzin naar Warnsveld terugging. Volgens hem waren meester Priems en zijn vrouw 'erg bekrompen en kortzichtig, daarbij vrij burgerlijk. Gevolg was eindeloze ruzie en kwellerijen.'[10] Uiteraard weten we hiermee nog niets zeker over de oorzaak van de spanningen: was het gezin van de schoolmeester echt zo erg of horen we hier gewoon een jongen die gewend was aan een veel royalere omgeving en die soms erg naar huis verlangde?

Een lichtpunt was dat Martinus op school, zoals hij schreef, 'een ware vriendschap' had aangeknoopt.[11] Het lijkt logisch om hierbij te denken aan Adriaan van Westerholt (die dus een van de overgebleven jongens in zijn klas was), want hij was een van de weinige gymnasiasten die ook in Warnsveld woonde. In de aristocratische atmosfeer van Huize Baank, de monumentale villa die Adriaan samen met zijn vader bewoonde, zal Martinus zich heel wat meer thuis hebben gevoeld dan in de krappe woning van de hoofdmeester.[12]

Voor de pianolessen die Martinus kreeg toen hij in de tweede klas zat, werd maar meteen de landelijk bekende Zutphense musicus M.A. Brandts Buys aangezocht.[13] Het contact met deze gerenommeerde organist,

dirigent en componist was inspirerend, maar Martinus toonde weinig animo voor het instuderen van steeds maar nieuwe stukken. 'Het was mijn gewoonte om, wanneer ik een stukje vrij goed kon spelen, het dan tussen licht en donker voortdurend voor mezelf te spelen, wat mij erg aandeed.'[14]

In de tweede klas was het vakkenpakket uitgebreid met Grieks en na de kerstvakantie ook nog met Duits (Engels kreeg je op het gymnasium pas vanaf de derde klas). Lang leek het erop dat het ongeveer net zo zou gaan als in de eerste klas. Op het kerstrapport kreeg Martinus voor biologie een 4 en was ook wiskunde (een 3½) niet voldoende, maar op het paasrapport was zijn gemiddelde al wat beter, hoewel er opnieuw twee vakken onvoldoende waren. Maar in het voorjaar liep het mis: op het eindrapport van de tweede klas waren Grieks, Latijn, Frans, Duits en biologie niet voldoende, zodat hij bleef zitten. Net als in de eerste klas hadden de meeste jongens het lastig – waar de brave meisjes probleemloos overgingen – en ook Adriaan van Westerholt redde het deze keer niet.[15] Waarom het bij Martinus fout ging weten we niet precies, maar de controle en de steun van zijn vader en moeder hadden hem vast meer kunnen stimuleren dan het toezicht van de schoolmeester. In elk geval besloten zijn ouders dat hij en zijn broertje (die naar de tweede klas was overgegaan) maar weer thuis moesten komen wonen.

In Den Haag was Martinus' vader op dat moment volop bezig met een verhuizing van zijn bedrijf, die ervoor zorgde dat de almaar toegenomen status van zijn uitgeverij en boekhandel voor de hele stad zichtbaar werd. Aan het begin van de twintigste eeuw was het pand aan de Nobelstraat, in 1876 door grootvader in gebruik genomen als bedrijfspand en woonhuis, langzamerhand veel te klein geworden: uiteindelijk moest zelfs de keuken van het huis wijken voor de expeditieruimte. Daarom kocht Wouter in augustus 1908 een groot pand aan de Lange Voorhout nummer 9, dat meteen gesloopt werd, om plaats te maken voor een modern gebouw, dat door zijn zes gevelbeelden toch een klassieke allure kreeg.[16]

Gelijktijdig werden tegen de achterkant van hun villa aan de Wagenaarweg twee huizen aangezet om – een andere reden is niet te bedenken – door de nieuwbouw op eigen grond, en dat in een steeds gewildere buurt, meer financiële armslag voor de grote bedrijfsinvesteringen te krijgen. Rond de tijd dat Martinus en Willem uit Warnsveld terug zou-

den komen, was hun frivole villa verruild voor een van deze nieuwe, overigens ook zeer royale huizen, die aan de Van Lennepweg lagen.[17]

'Door omstandigheden in de familie was het echter wederom onmogelijk voor mijne ouders om mij thuis te houden,' meldde Martinus in 1912 onbewogen.[18] Maar het begint bijzonder wrang te worden. We kunnen ervan uitgaan dat zijn moeder nog niet stabiel genoeg was en dat zijn vader, in de hectiek van bedrijfsexpansie en verhuizingen, wel wat anders aan zijn hoofd had dan de zorg voor zijn kinderen. Hoe onthechtend is het voor een kind om er niet van op aan te kunnen dat hij thuis mag wonen? Zeker is dat hij, aanvankelijk zo beschermd opgegroeid, veel te lang de vanzelfsprekende geborgenheid van zijn eigen huis heeft moeten missen. En een vanzelfsprekendheid zou het in zijn latere leven nooit meer worden. 'Mijn vaders leven,' zo zei Faan, 'bestond uit een koffertje. Hij was bij wijze van spreken steeds aan het opbreken.'[19]

Wat er met hun zusjes gebeurde is niet duidelijk, maar Martinus en zijn broertje gingen meteen na de zomervakantie van 1908 naar de Brinioschool, een kostschool dicht bij Hilversum, die onder leiding stond van de destijds bekende pedagoog J. Kleefstra.[20]

De Brinioschool was een kostschool voor jongens, want het gemengde onderwijs was Kleefstra, hoezeer hij er ook de voordelen van inzag, in de praktijk slecht bevallen. Binnen zijn onderwijsfilosofie was er, na de gewone leervakken, in de middaguren alle ruimte voor buitenactiviteiten als tuinieren, sport en zelfs militaire oefening. Hiertoe had hij in 1901 aan de Hoflaan een school met een landhuis laten bouwen op een perceel van 15.000 vierkante meter – genoeg ruimte voor een moestuin, een voetbalveld en tennisbanen. In het landhuis hadden alle jongens, uiteraard afkomstig uit vermogende families, een eigen kamertje.[21]

Kleefstra was zo ongeveer de tegenpool van een intellectueel als de Zutphense leraar Hooykaas. In zijn geschriften zien we hem voortdurend worstelen met allerlei opvoedkundige problemen, zoals er zijn: de verhouding tussen vrijheid en de noodzakelijke tucht; de zwakke opvoeding in rijkeluisgezinnen; de algehele lamlendigheid doordat niemand nog gewend is aan gevaren; en het morele verval van ons land, zoals dat blijkt uit de even verfijnde als verderfelijke literatuur van de Tachtigers. Hierdoorheen voel je bij deze man veel begrip voor zijn jongens die, nog zo veranderlijk en impulsief, soms in een mum van tijd op het land een flinke stapel hooi maken en een andere keer alleen maar zin hebben om de harken en hooivorken als springstokken te gebruiken.[22]

Martinus had het op de Brinioschool over het algemeen wel naar zijn zin: 'eigenlijk heb ik eerst daar volkomen geleerd met leeftijd-genoten om te gaan'. Tennis was de mooiste ontdekking van dit jaar, hij vocht erom om mee te mogen doen. Maar hij zag ook een groot nadeel aan deze opleiding, want bij alle nadruk op sport en spel vond Kleefstra 'kunst en ontwikkeling op dat gebied onnodig en ongewenst'.[23]

Na anderhalf jaar kostschool, in februari 1910, was de situatie in het ouderlijk huis kennelijk genoeg tot rust gekomen om beide broers eindelijk – en nu echt – met het gezin te herenigen.

Vanaf het begin van 1910, zo rond zijn zeventiende verjaardag, kunnen we opeens veel dichter bij Martinus in de buurt komen. Er zijn handschriften bewaard gebleven van zijn brieven, gedichten en toneelstukken en we hebben een paar herinneringen van jongens met wie hij veel optrok. Dankzij Victor van Vriesland, die in september 1910 bij hem in de klas kwam, is het zelfs mogelijk een glimp op te vangen van de sfeer in huis bij de familie Nijhoff. Van Vriesland logeerde vaak bij zijn vriend en herinnerde zich dat Nijhoffs moeder in het kader van haar Leger des Heils-werk elke zondagochtend Scheveningse visserskinderen op bezoek kreeg, 'want dat hoorde daar bij het christendom, en die liet ze psalmen, kerkliederen, Leger des Heils-liederen zingen, die ze met zo'n kapothoedje op op de piano begeleidde en met bibberende stem zelf inzette'. Hij kon er niet meer van maken dan dat ze behept was met 'fanatieke of zelfs maniakale denkbeelden' over religie.[24]

Op zijn nieuwe school, in de grote stad, voelde Martinus zich ver afstaan van zijn bescheiden, dienstbare moeder. In Den Haag liet hij zich omhoogstuwen door een atmosfeer die in Zutphen of op de vrije natuurschool bij Hilversum ver te zoeken was geweest. Hij was opgetogen, vol grootse plannen en voelde zich even uniek als superieur. Zoals hij aan zijn neef Wouter Nijhoff schreef: 'Gelukkig ben ik geen zifter, geen onderschoolmeester, geen vitter, geen klein-stads-mensje, neen, neen, ik vat het ruimer op, ik ben wereldburger, een cosmopoliet, in de ruimste zin des woords, en – wat meer zegt – Martinus Nijhoff.'[25]

Wouter, die in Amsterdam woonde, kende Martinus goed doordat ze in de vakanties bij elkaar logeerden en hij had zijn neef voorgesteld om tussendoor geregeld per brief 'voeling' te houden. Dat voorstel werd gretig aangenomen. 'Goed! Voeling houden! Iedere week vast! Krijg maar geen blauwe plekken van die voeling. Oefen je in 't boksen op – – een

muur! Maar sla s.v.p. raak, dat ik ook wat van die voeling voel!' En zo ging het: twee jaar lang, vanaf september 1910, schreven beiden elkaar zonder een blad voor de mond te nemen over sport, over liefde en jaloezie, muziek en literatuur.[26]

In zijn eerste brief aan Wouter raadde Martinus hem aan *Ein Kampf um Rom* van Felix Dahn te lezen. Deze historische roman, verschenen in 1876, gaat over de belegering van Rome door de Oost-Goten en is decennialang zeer populair geweest bij middelbareschoolleerlingen. 'Ik heb gehoord, dat je Kampf um Rom zo mooi vindt,' schreef hij een paar maanden later, '– zie je wel! Wie had er weer gelijk?'[27]

In het vuur van zijn enthousiasme had Martinus eerder al gegevens uit *Ein Kampf um Rom* verwerkt in een op rijm geschreven toneeltekst getiteld 'Witichis'.[28] In het boek van Dahn is de Oost-Gotische koning Witichis (uit de eerste helft van de zesde eeuw) tegen zijn zin gescheiden van zijn vrouw Rauthgundis, doordat hij genoopt was een politiek huwelijk te sluiten. Aan het begin van Martinus' stuk zien we Rauthgundis, die met hun zoontje Athalwin in haar landhuis wacht op een geheim bezoek van Witichis. Het blijkt al meteen – om een paar regels als voorbeeld te geven – dat Athalwin met heldenbloed is geboren:

> En moeder, ik heb nu nog een houten zwaard,
> Maar eigenlijk ben ik al een stalen waard,
> Vader zal mij er wel gauw één geven.
> Want moeder zonder dat kan ik niet meer leven.

Dan de sport – dat is toch ook iets wat gedurende Martinus' hele jeugd op allerlei manieren belangrijk was: voor het plezier om buiten te zijn, om te bewijzen dat hij niet zo zwak meer was en om meisjes te ontmoeten. In de eerste brief vertelt hij Wouter over zijn plan om op Zweedse gymnastiek te gaan. 'Daar word je meer lenig dan sterk van. Je wordt er gewoon een acrobaat: loopt op hanebalken, enz.' En hij wilde wel de hele zomer door zwemmen, zeilen en roeien. Het oudste gedichtje dat we hebben is uit april 1910 en heeft als titel 'Roeien. 's Middags'. De jonge dichter zal vooral trots zijn geweest op zijn kunstige rijmschema:

> We gleeën
> Getweeën
> Te saam in een boot,